

XIX. Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış -Car-Balaken Örneği-

Ahmed Niyazov*

Öz

Müslüman toplumsal tarihin ilmî kaynaklarının olağanüstü zenginliğine rağmen daha araştırmalar yapılması gereken dönem ve bölgeler bir hayli mevcuttur. XIX. yüzyılda Car-Balaken ve çevresi (bugünkü kuzey-batı Azerbaycan ve doğu Dağıstan bölgesi) hukuk, dil ve tasavvuf sahasında yaşanan çok canlı bir dönemin edebî ürünleri ile zengindir. Haddizâtında sistemli bir medrese geleneği ile kökleşmiş ilim-irfan hareketi bölgeye has bir takım ilmi gelenekler de tevârüs ettirmiştir. Çalışmamız genel hatları ile bu dönemi ihtivâ etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, medrese, yazma eserler, tasavvuf, Arapça

Abstract

An Overview at the Caucasian Madrasah (religious schools) In the Nineteenth Century -Car-Balakan Case-

Though extirordinary affluence of the scientific sources regarding Muslim societal history there are lots of periods and regions need to study. In The Nineteenth century Car-Balakan and its environment (Northwestern Azerbaijan and Eastern Dagestan regions) had witnessed a period which is affluence with literary productions as low, language and tasawwuf (inwardness of Islam). Essentially, this period which consolidated systematically with the madrasah tradition enlightenment movement that bequeathed to the region certain traditions belong to it specially.

Key Words: Caucasia, madrasah, manuscripts, tasawwuf, Arabic

Atıf: Ahmed Niyazov, "XIX. Asır Kafkasya Medreselerine Genel Bir Bakış -Car-Balaken Örneği-", KTÜİFD, c.2, sy.2, Güz/2015, ss. 157 - 177.

* Yrd. Doç. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Bilim Dalı, ahniyazov@hotmail.com

Giriş

Azerbaycan'ın kuzey-batı (Ganıg-Hefterân vadisi boyu) bölgele-
rinde faâliyet gösteren medreselerde ilim ve tahsilin durumu XIX. asır-
da birçok İslâm ülkeleri nispetinde daha yüksek seviyede olmuş¹, ilmin,
tahsilin, maârifin gelişmesinde deyim yerindeyse bir intibah merhalesi
geçmiştir. İlim merkezlerinde eğitim ve tadrîs işleri yürütülmekle birlik-
te irfâni yolun prensiplerini de telkin etmekteydiler. Medreselerdeki bu
gelişmiş eğitim düzeyini meşhur Kafkasya uzmanı Pyotr Karloviç Uslar o
dönemi özetleyerek şöyle yazıyordu:

“Eğer halkın eğitim düzeyini dinî mektep (medrese) nispetinde öl-
çersek, Kafkasya'nın bu kısmı Avrupa'nın eğitimli halklarını çoktan geri-
de bırakmış olurdu”.²

Kafkasya`da sufizm genel olarak İslâm'ın buraya geldiği tarih kadar
eski olduğu için yeniden doğuş sürecinde köklü esaslara bağlı olarak ge-
leşmiş ve büyümüştür. Azerbaycanda İsmail Siraceddin Şirvânî (ö. 1848)
ile tanınan Nakşi Halidî tasavvuf yolu XIX. asrın başlarından itibaren Kaf-
kasya'nın büyük bir bölümüne yayılmıştı. Ma'lumdur ki, Sirâceddin Şir-
vânî Kürdemîrî meşhur sûfî Şeyh Halîd-i Bağdâdîden icazet alarak³ Kür-
demire gelmiş ve Şirvanda ilk Nakşibendiyye mektebini kurarak tâlimlere
başlamıştır. Bölgenin maârif hayatında bunun en büyük önemi Nakşîliğin
medreselerle iç içe gelişme özelliğinin bulunmasıdır. Bir ideolojik harekât
gibi burada sufizm, kendi hayat tarzı ve ahlaki değerleri ile bölgede halkın
tüm katmanlarına derinden etki etmiştir. Meşhur Kafkasya`lı mütefekkir
Veli Hulufu bu konuyu ele alarak şöyle demiştir:

“Car-u Talâda İslâm dini devasa rol oynayarak burada ahlakın, âdet
an'anenin ve güncel hayatın tüm alanlarına derin nüfuz etmiştir. İslâm
Car-u Talâda halkı seferber eden esas âmil olmuştur.”⁴

1 Василий Владимирович Бартолд, *Дагестан, Сочинения*, с. 417-418, т. 3. М. 1963.

2 Габуниа З. М., *Генерал Услар и Кавказские языки*, с. 24, Эхо Кавказа, No 1. 1992.
Ayrıca bkz: И. Ю. Крачковский, *Сочинения*, с. 571-616, т. 6, М. Л. 1960.

3 Mehmet Rihtım – Fariz Halilli, *Mevlânâ İsmayıl Sirâceddin Şirvânî*, (Bakı: 2011), s 63.

4 Veli Hulufu, *Car Döyüşleri Salnamesi*, (Azerbaycan Devlet İlmi Araştırma Enstitüsü
Neşri), (Bakü: 1934), s 3.

I. Toplumda İlme Verilen Değer

Nakşibendîlik talimleri⁵ Car-Balaken bölgesinde Almalılı Mahmud Efendi ile (ö.1809-1876) güçlenerek sağlam esaslara bağlanmış oldu. Onun civar bölgelere yayılan şöhreti ile bu irfan mektebi daha da genişlendi. Kısa zaman içerisinde her kesimden *insanlar* bu akımın etrafında yığılmaya başladı. “*Kâmil insan*” prensibi telkin eden bu mektep, ilme de üstünlük verdikleri için kısa bir zamanda medreselerin sayısı artmış, ilmî faaliyetler neticesinde bazen de âlimler tek başına yüzlerle talebe yetiştirmişti. Sadece Tala medresesinde Ömer Efendi'nin mezun ettiği talebe sayısının dört yüzden fazla olduğunu görmekteyiz⁶.

Ma'lumdur ki, bölgede müslümanlar, her birinin kendine mahsus inanç, i'tikad ve düşünce tarzı ayrı olan gayri-müslimlerle komşuluk ilişkileri içindeydiler. Ancak medrese faâliyetleri ile müslüman ahâli komşu toplumlar arasında kendi hayat tarzı ve düşünceleri ile seçilmekteydi. Fonn Plotto yazıyordu ki, müslümanlar Kahetiya köylülerinden daha yüksek mânevî ve aklî seviyeye mâlik idiler.⁷ Bölge medreselerinde yetişen Hasan Efendi'nin⁸ “*Dîvanul-Memnûn*” eseri bu bakımdan dönemin maârif

5 Kafkasya'da Nakşibendîlik İsmail Siraceddin Şîrvânî ile başlamış olup, bölgede üç kola ayrılmıştır. Hamza Nigarî ile Karabağ kolu, Yahya Bey Gutgaşenî ile Car-Balaken, Has Muhammed Şîrvânî ile de Dağıstan kolunu teşkil etmekteydi ki, bu tasavvuf hareketi aynı zamanda Şeyh Şamil mücadelesinin dinamizmini oluşturmuştur.

6 Talah Ömer Efendi (ö.1932), Şeyh Hacı Ahmed Efendi'den icazetname almış zühdü ile tanınan bir alimdir. Onun şahsî kütüphanesinden malum olmaktadır ki, talebeler belli kitapları mütalaa etmekle eğitim sürecini tamamlamakta idiler. Alime ait kitaplar dağınık halde olsa da, bu gün varislerinden birinde toplu halde şu kitaplar bulunmaktadır:

1) “*İsagoci*” mantık eseridir ki, giriş hissesinden de malum olmaktadır ki, eser geniş izahlarla kolay anlaşılması için alimin kendisi tarafından izah edilmiş ve ayrıca mütalaalar zamanı da haşiyelerle zenginleştirilmiştir. 2) “*Şerhu İzhâril-Esrar*”, 3) “*Şerhul-Mantik li talebetil-mübtedein*” 3) “*İlmi-Münazara*”, 4) “*İlmi-Adab*”, 5) “*İlmu Evzanî-Şi'r*” 6) “*Vafiyeye fi şerhi Şafiyeye*”, vs.

7 А. И. Фонн Плотто, *Природа и люди Закавказского округа*, Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ), Тифлис, 1869, IV/67.

8 Hasan Efendi aslen Balakenli âlimdir. Babası Hacı Abdullah Efendi b. Kurbanali, Aslan Han'ın defterdarı/ kâtibi görevinde iken 1831 yılında Balaken'e gelmiş ve burada Balakenli Şeyh Nuvar Efendi'nin kızı Hafiset Hanım'la evlenmiştir. İki yıl sonra (11 Cemaziyelahir 1250) 15 Eylül 1834 senesinde Hasan Efendi dünyaya gelmiştir. Hasan Efendi'nin dedesi zâhir ilimlerin tadrîsi ile civar alemde meşhur alim olmuştur. Büyük alim Çar memurlarının takipleri ve hakkında olan hapis kararı ile önce Tabasaran'a gitmiş, bir müddet sonra oradan da Balaken'e gelmiş ve 1838 yılında vefat etmiştir. (Bkz. Hasan Efendi Kurevi el-Kadari ed-Dağıstani, “*Dîvanul-Memnûn*”, (Timurhanşu-

medeniyetini aksettiren kıymetli bir eserdir. Arapça, Türkçe ve Farsça, üç dilden ustaca kullanılarak kaleme alınmış bu yarı manzum eser bölgede müslüman ahâli arasında mânevîyyatın, ahlâkın ilmin ve âlimlerin, ayrıca halkın mücadele azmini diri tutan dervişan sınıfının toplumsal tefekkürün formalaşmasındaki rolünden yeteri kadar bahs etmektedir.⁹

Dikkati celb eden husustur ki, bu dönemin ister idareci, ister ilmî faaliyet sürdüren kesimi olsun toplumun önde gelenleri üstün entellektüel seviyeye mâlik idiler. Onlar müslüman coğrafyanın uzak bir köşesinde bulunmasına rağmen ülke dışında olan lüteratürü yakından takip etmekle birlikte yaşadıkları dönemde bile şöhret bulmuş eserlere kolayca ulaşabiliyorlardı. XIX. asrın başlarında meşhur Dîvan şairi Merakeşli edîb ve fakîhi Hamdun b. Abdurrahman es-Sülemî'nin (ö.1817) dîvanından bir takım şiir ve mısraların aynı dönemde Kafkasya'da diller ezberi olması buna örnektir¹⁰. Bunun gibi daha bir çok şey ulemanın kendi döneminin meşhur edebiyatından haberdar olduğunu göstermektedir.

Tasavvuf an'anesinde akıl olmadan, irfana ulaşmak mümkün olmadığı gibi, hiç bir akılsız da ârif olamazdı. Lakin sırf akıl da, sahibini irfana ulaştırmaz ve ona nâil kılamaz. Tarikat talimlerinde bu iki meziyetin paralel gelişmesi esastır. Bu felsefedir ki, kâmil insan ve ilim sahibi olma arzusundaki bir talebeyi irşadsız tasavvur etmek olmazdı. Dönemin bu anlayış ve düşüncesini aksettiren örnekler çoktur. Yazma eserlerin ekseriyetinde bunun dönem için bir kriter olduğu açıkça görülen husustur. Bununla ilgili medrese âlimlerinden Talalı Ömer Efendi'ye ait bir yazmada belirtilen nasihat gibi bir cümle dikkati daha çok celb eden husustur. Şiir dili ile yazılan ifadeler şöyledir:

أَلَا لَّا تَنَالُ الْعِلْمَ إِلَّا بِسُتَّةٍ
سَأْنِيكَ عَنْ مَجْمُوعِهَا بَيَانِ
ذَكَاءٌ وَحِرْصٌ وَأَصْطَبَارٌ وَبُلْغَةٌ
وَأِرْشَادٌ أَسْتَادٍ وَطُولُ زَمَانٍ .

ra: 1913), s 4-5. Zakatala Tarih ve Diyarşinaslık Müzesi 3KM KII-250)

9 Eser için bkz. 3KM KII-6568.

10 Şöyle ki, Şeyh Şuayb Efendi'nin-(ö. 1909) "*Tabakât*" kitabında dibâce bu şiir mısraları ile süslenmiştir, (bkz. Şueyb b. İdris el-Baginî, *et-Tabakâtu'l-Hâcegân en-Nakşibendîyye ve Sâdâtil-Meşâyihil-Halîdiyyel-Mahmudiyye*, (Dimaşk: 1996), s 13.) Yöneticiler dahi bu mısraları mühürlerine kazıtırlardı. (Bkz. Ahmed Niyazov, "Danyal Sultan'ın Ehli Beyt sevgisi" *İRFAN İctimai Fikir Dergisi*, Noyabr 2013, No: 84, s 22.) Aynı zamanda bir takım mektupların giriş cümlesinde de bu mısralar karşımıza çıkmaktadır.

“Dikkat et! İlme ancak bu altı şeyle nâil olabilirsiniz; Onların hepsini açıkça sana haber vereceğim; 1) Zeka, 2) Hırs, 3) Sabır, 4) Kapasite 5) Üstadın irşadı, 6) Geniş vakit.”¹¹

Zikirizm hareketında mânen kâmilleşme yolunun ilkin merhalesi ilim elde etmektir. Kifayet kadar ilme sahip olmadan bazı kademeleri aşmak, mânevî arzulara çatmak tasavvur edilemezdi. Her şeyin bir usûlü erkânı olduğu gibi bu yolun da bir hiyerarşik esasa bağlı kâide ve kuralları var idi. Car kadısı Molla Herov b. Receb kendisine ait yazmalarda bunu şöyle ifade ediyordu:

أَصْلُ الْعِلْمِ الْأَدَبُ وَأَصْلُ الْأَدَبِ حُبُّ اللَّهِ وَأَصْلُ حُبِّ اللَّهِ ذِكْرُ اللَّهِ

“İlmin aslı edeptir. Edebin aslı Allah sevgisidir. Allah sevgisinin aslı ise Allahı zikir etmektir.”¹²

Deyim yerindeyse bir maârif dönemi yaşanıyor ve ideallerini hayat miyarı gibi kabul eden insanlar için öncüler idi. Onlar kendilerini düşünmek bir tarafa, aynı zamanda tüm toplumun tahsil ve eğitime kavuşmasını, ilim-irfan sahibi olmalarını arzu etmekteydiler. Sultan Danyal (ö. 1871) mahz böyle bir ruhta olan dâhi şahsiyetti. O, hem de savaşın tüğyan ettiği bir dönemde Osmanlı'ya mektup göndererek listesindeki kitapların acilen gönderilmesi ricasında bulunmuş ilim ihtirash bir âlim idi. Bir diğer örnek siyasî bakımdan bölgenin başıbelalı günlerinde bile Sultan, medreselerde tadrîsin devam etmesini arzulamış, ilim sahibi ulemanın gençleri okutmalarını ısrarla talep etmiştir.¹³

İlimsiz hayat, âlimsiz cemiyet boş hesap edilmekteydi. Çünkü sosyal ve şahsî hayatta ideal insan olmanın şartı gibi ilme üstünlük vermekteydiler. İnsanları bu ölçüler esasında yetiştirmeye sevk eden, ziya saçan âlim olmaya teşvik eden nasihat muhtevalı şiirler yazarak, toplumu bu düşünce etrafına toplamaktaydılar. Gakhlı şair, Şotavarlı usta Ramazan bile kendi şiirinde bu konuya değinerek insana değer kazandıran yegane yolun ilimde bulunduğunu, faydasız işlere kurşanmağın iman işi olmayacağını ve

11 Şiirin aslı İmam Şâfiî'ye aittir. Talalı Ömer Efendi onu yukarıda kayd edilen farklı lafızlarla ifade ederek ilim talibinin bir ustadın irşadına ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Hâlbuki İmam Şâfiî'nin şiirinde mana bu kadar belirgin ve sade verilmemiştir. (Şiir Ömer Efendi'nin şahsi kütüphanesinde mahfuzdur.)

12 3KM КП –720.

13 Danyal Sultan'ın dönemin irfan ustası Hacıyov Efendi'ye yazdığı mektup hakkında bkz. Bkz. 3KM КП – 5846.

hayat hakikatının ancak ilimle açılacağını işaret etmekteydi:

Muhammed Mustafa, Arap
İçirdi Hak ona şerap.¹⁴
Âlim olmayan ol kişi
Haraptır hali vallah harap.¹⁵
Dini, İslâm âlimler içer,¹⁶
Alimlerden şeytan kaçır.
Bir yerde âlim olmasa,
Helal haram nice seçer?

II. İlim Ocakları (Medreseler)

Car-Balaken bölgesinde ilim ve tahsilin seviyesi bakımından yüksek mekanlarda (dağlarda) meskun olanlar merkez yerlerde yaşayanlardan hiç de geri kalmıyordu. Mamrûh, Suvagil, Gas, Gımrı, Kateh ve sâir köy medreselerinin ilim-irfan faaliyetleri bunun bâriz örneğidir. Misal olarak Gas köyü Zakatala arazisinin en yüksekte bulunan dağ köylerinden biri olmuştur¹⁷. Tanıklarının ifadelerine göre göç öncesinde bu köy, ilim ve irfan adamları ile diğer köyler arasında seçilmekteydi. Köy mescidinin duvarları kütüphane rafları ile çevrilmiş, raflar da kitapla dolu idi.¹⁸ Köyün en büyük iki âlimi Hacı Kâzım ve Hacı Muhammed Efendi idi¹⁹. Aynı zamanda Molla Hûşan el-Gâsî ve onun oğlu Molla Numan Efendi el-Gâsî baba ve oğul iki âlim Mamrûh medresesinde uzun müddet tadrîsatla meşgul olmuşlardır. Kütüphanenin büyük bir kısmı günümüze kadar gelip ulaşmıştır. Zakatala müzesinde korunan²⁰ bu yazma eserlerin ilmî ciheti, adı

14 İlim şarabı kasd edilmektedir.

15 Şeriat, din ve iman bilmeyen kasd edilir.

16 Alimler dini su gibi içerler

17 Köy ahâlisi sovyetlerin kolay idare etme usulünce civar köylerle birlikte 1969 senesinin eylül ayından başlayarak şimdiki Ali Bayramlı köyüne zorla göçettirmişlerdir. Sovyet döneminde mescitler bir müddet depo olarak kullanılmış sonra da istifadesiz halde kalarak uçmuş bir harabe durumuna gelmiştir.

18 Malumata göre kütüphanenin bir kısmı, Gas Köyü sakini Muhammed Tahir b. Mahmud ve onun oğlu Abdullah b. Mahmud'un şahsî kitaplarının Gas Köy mescidine vakf edilmiş kitapları olmuştur. Bahsi geçen kitapların bir kısmı Zakatala Tarih ve Diyarşinaslık Müzesinde bulunmaktadır. Bkz. 3KM КП – 6584.

19 Köyde ulemanın medrese faaliyetleri ile birlikte kadınlar arasında Müslimet Nine'nin de irfan hizmetleri meşhurdur.

20 Bkz. 3KM КП – 6584;

geçen kütüphaneye mahsus yüzden fazla an'anevi "*Kehf*" cüzleri²¹, tezhîb örnekleri, yazımda kullanılan bir takım vasıtalar ve sâir şeyler köy ehlinin bu yönünden bilgi vermektedir. Şamhal Hacı İsmail oğlu, Nezîr Şamhal oğlu, Aydemir Hacı Ramazan oğlu, Molla Hamid İskender oğlu, Sûfî Ahmed, Ramazan İsa oğlu, Bilal Hacı Bayram oğlu gibi kalem sahibi hattatların eserleri de Gas mescit kütüphanesine ait yazmalar arasında en güzel hat örneklerindedir.

Zaman-zaman yetişen kudretli ilim, irfan, sahipleri sûfî medeniyetini oluşturmakta, onun daha da genişlenmesine, ilmin teorik esaslarının kökleşmesine ve ona dinî-felsefî sistem gibi yayılmasına tuhfelerini vermekteydiler. Merkezden uzakta olmasına rağmen Mamrûh medresesinde faaliyet gösteren âlim ve müderrisler mahz böyle bir misyonun en faâl önderleri olmuşlar. Başta Hüseyin Efendi b. Ramazan Mamrûhî, Ahmed Efendi el-Muslağî, Şeyh Muhammed Mamrûhî ve onun oğlu Molla Şerif Efendi Mamrûhî, İsmail b. Camal el-Katrûhî bölgede ilim hizmetleri ile seçilmişlerdir.

Medreselerde eski ve yeni tüm eserleri belirlemek ve her birini teferrüatı ile vermek zordur. Hedefimiz, sadece XIX. asrın düşünce tarihî bakımından ister sosyal, ister siyasî kanadın düşünce ve hayat felsefesini

21 Car-Balaken bölgesinde "*Kehf cüzü*" an'anesi hem bölgeye mahsus, hem de geçmişten günümüze devâm edip gelen bir gelenektir. Bu an'ane, Kur'ân-ı Kerîm'den Kehf suresini müstakîl cüzler şeklinde hüsn-i hatla yazarak, daha çok tezhîb üsûlü ile hazırlayarak adeten Cuma günleri olmakla belli vakitlerde ibâdet niyeti ile okuma âdetidir. Cuma günleri Kur'ân-ı Kerîm'den Kehf suresini okumak müslüman âleminde devâm edegelen müstehâb amellerindedir. Bölgede bunun birkaç sebebi vardır. İlk olarak surenin okunmasına dair bunun dînî yönü Hazreti Peygamber aleyhisselâmdan rivâyet edilen hususi hadîs-i şeriflerdir. Bu bölge için mahz Kehf suresinin daha çok okunması bölgede tuğyan etmiş Rus zûlmüne karşı harekâtın ve mücadelenin hem de dua ve niyazlarla Allah'tan medet ummanın sembolüne çevrilmesiydi. Çar Rusyası ile gelen fitne, fesat ve zulme karşı Müslüman ülkelerin yardımından mahrum olan bölge insanı Kehf suresi ile dua niyeti ile Allah'tan medet ummuştur. Buna göre o dönem için en büyük bela hesap edilen Çar Rusyası'nın zorbalık, zulüm ve amansızlığı Kehf suresi ile bağılı hadîs-i şerifte zikredilen deccalin zulmü hesap edilmiş, o dönem edebiyatında da çeşitli ifade ve üsluplarda bu anlamda yorumlar aksettirilmiştir. (Bağînî, *a.g.e.*, s 463.) Cüzler hem bölgenin meşhur hattatları, hem de yazı-pozu işini başarabilen her kes tarafından yazılmıştır. Çünkü bu Kehfi-Şerif'lerin hattından ma'lum olmaktadır ki, onların yalnız bazıları yüksek hattatlık örneği teşkil etmektedir. Diğerleri ise medrese talebeleri ve halk tarafından, hatta kadınların bile yazarak vakfettikleri cüzlerdir. Zakkatala Tarih ve Diyarşünâslık müzesinde yüzden fazla el yazması "*Kehf cüzü*" örnekleri bulunmaktadır. (3KM KII -6684; 3KM KII-0012; 3KM KII-6467.) Bunun dışında bölgenin her bir mescid ve hücrelerinde de bunlara rastgelmek mümkündür.

meydana getiren ve istikametlendiren temel metinlere ve eserlere dikkat çekmektir. Ancak her şeyden önce burada medrese âlimlerinin şahsî kütüphanesine dair bir bilgiye nazar etmek konunun önemi bakımından daha ilgi çekici bir durumdur. Örneğin 1845 senesinde Gımır medresesinde müderris olmuş Molla Murad Efendi'nin kütüphanesi ile bağlı listede şöyle yazılmaktadır:

الواقف الطامع إلي رحمة الله مراد أفندي ابن أحمد القموري .

هذا أسماء الكتب الموقوفة من الفقه درر و خلاصة و إختيار جلد الأول و الثاني و مختار و مجمع الفتاوي و الهداية جلد الثاني و فرائض عبد الحليم

و من علم المنطق إسي قوجي و نعمان و فناري و محي الدين . و من علم التوحيد و الصفات عقائد النسفي و محمود حسن و ملا جلالي و قول أحمد ضيالي . و من الحديث مولود نامه . و من الصرف سعد الدين التفتزاني و دينقوزي و نتائج شرح إظهار و بنا و تصريف و مقصود و من علم النحو و أمزوج جامي و آجرومية و تركيب أمزوج و تركيب مانت عامل وقواعد الإعراب وافية و حدائق من التفسير جلال الدين الاول و و من الفارسية²²

“Vakfeden ve Allahın rahmetini üman Murad Efendi b. Ahmed el-Gımırî:

Bu vakfedilmiş kitapların isimleridir: Fıkıhtan²³; “Dürer”²⁴, “Hülâse”, “İhtiyâr” (I ve II cilt), “Muhtar”, “Cemu`l-fetâvâ”, “Hidâye” (II cilt) ve Abdulhalimin ferâizi; Mantık ilminden; “İsagucî”, “Numan”, “Fenârî” ve “Muhyiddin”; Tevhid ilmî ve Allahın vasıflarından; “Neseff akidesi”, “Mahmud Hasan” ve “Ahmed Ziyalı”; Hadisten; “Mövlutnâme”; Sarftan, “Se`dud-din Taftazânî”, “Dinkûzî”²⁵, “Netâici-şerhi izhâr”, “Binâ”, “Tasrîf”, “Maksud”;

22 Bu vakfiye senedi Kurâ mahalı Cınıq medresesinde 1834 yılında yazılmış ve 1840 yılında Gımıra getirilmiş Hanefî fetva kitabı “*el-Hülâsa* / الخلاصة” yazma eserinin ön ve sonuncu sayfalarındaki Murad Efendi'ye mahsus kayıtlardan elde edilmiştir.

23 Gımır medresesinde Hanefî fıkı talimleri esas olduğu için Murad Efendi'ye ait tüm fıkıh lüteratürü Hanefî mezhebinin kaynak kitaplarından ibarettir. (Örnek için bkz. 3KM КП – 6683.)

24 Murad Efendi'nin erkek evlatlarına vakfettiği bu kitaplar hali hazırda Zakatala Tarih Diyarşünaşlık Müzesinde Korunmaktadır. Kitap için bkz. 3KM КП – 6683.

25 XIV. asır ulemasından Ahmed b. Ali b. Mesud'un sarf ilmine dair “*Merâhul-Ervâh*” adlı eserine çok sayıda şerhler yazılmıştır. Bunlar içerisinde en meşhuru “Dinkuz” (Dinkoz) eseridir. Eserin asıl adı “*Şerhul-Merâh*”tır ve Şemseddin Ahmed tarafından yazılmıştır.

Nahv ilminden; “Enmuzec”, “Camî”²⁶, “Ecrumiyye”²⁷, “Terkibu-enmuzec”, “Terkibu-mieti amil”, “Kavâidul-irâb”, “Vâfiye”²⁸ ve “Hadâik”²⁹; Tefsirden; “Celaledin” (birinci); Farsçadan³⁰...”

Murad Efendi'nin kütüphanesine ait ma'lum eserler göstermektedir ki, bu edebiyat o dönem için her *bir* ilim talibinin alması gereken bilgileri ihtiva etmekteydi.

III. Medrese Dersleri

XVIII. asrın sonlarına doğru gerileyen ve perakende faaliyet gösteren medreseler, Mahmudiyye irfan mektebinin bölgede yayılmasından sonra nizamlı eğitim seviyesine mâlik tedrîs ocaklarına çevrildi. Bu dönemde, tarihî Goloda (eski Car) medresesinin ihtişamı bütün Car-Balaken medreselerinde yeniden dirilmiş oldu. Şöyle ki, bölgeyi ziyaret eden ecneblerin de dikkatlerini çeken bir ilmî gelişim göstermiş oldu³¹.

Ganıg (Alazan) vadisinde yerleşen en büyük merkezlerden biri Goloda medresesidir. XVII. asırda Golodalı Molla Muhammed'in (ö.1640) medresesi bir ilim merkezi gibi faaliyet göstermiş, medrese tahsil vesâitinin Zakatala'dan Dağıstan'a yayılmasında büyük rol oynamıştır. “*Terâcim*” müellifi Ali Efendi'nin belirttiğine göre, Goloda, Azerbaycan ilim havzasını Dağıstan'a naklederek burada medreselerin intibah ve terakkisine yardım etmiştir.³² O döneme ait yazma kaynaklardan ma'lum olmaktadır

26 Abdurrahman Molla Camî'nin (ö. 1414-1492) “*el-Fevâidu'z-Ziyâiyye fî Şerhi'l-Kâfiye*” eseridir.

27 İbn Âcurrum'un (ö. 723/1323) nahve dair “*el-Mukaddimetu Acurrumiyye fî İlmil-Arabîyye*” eserinin kısa adıdır. Eser nahiv kaidelerinin hülasasını ihtiva eden bir kitaptır.

28 İbn Hacib'in (ö. 646/1249) kendisinin “*Kâfiye*”sine yazdığı manzum şerh eseridir.

29 “*حدائق الحقائق*” *Hadâikul-Hakâik*. Müellifi Zeynuddin Ebu Abdullah Muhammed bin Ebi Bekir b. Abdülqadir er-Râzî'dir.

30 Yazma nüshada cümleler bu ifade ile sonlanmaktadır.

31 Bkz: Dipnot 2- 4.

32 Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulema-i Dağıstan*, s. 136. (Голода был главным очагом распространения ислама, арабской письменности и мусульманской культуры не только в Алазанской долине. В целом связь дагестанских ученых с джаробелоканскими существовала не только в XVII-XIX вв., но и до первой четверти XX в.) Goloda, İslam'ın, Arapça yazısının ve müslüman medeniyetinin Alazan vadisi haricinde de yayılmasında mühim rol oynayan merkez olmuştur. Esasen Car-Balaken ve Dağıstan arasındaki bu maârifçilik hareketi tekce XVII-XIX. asırlarda değil, XX. asrın birinci rübüne kadar devam etmiştir. (Bkz: *Халаев Захид Алиевич*,

ki, bölgenin ilmî yönden seviyesi komşu merkezlerden daha yüksekte olmuştur.³³ Dikkat çeken şeylerdendir ki, bölge kendine has epigrafik örnekleri, taş kitabeleri, hattatlık ve sâir gibi yazı sanatı ile de seçilmektedir.

Aynı zamanda belirtmek gerekir ki, komşu bölgelerden gelerek bu tadrîs ocaklarında tahsilini tamamlayan ve yetişen ulema az değildi. Gazıgumuglu Eyub Efendi, Kılalı Ali Efendi, Gunibli Mahad Efendi, Şamgodalı İsa Efendi, Şemseddin Efendi gibi birçok ulema tahsil için Goloda ve Karabağ medreselerine gelmiş bölge âlimlerinden ders alarak kendi vatanlarına dönmüşler.³⁴ XIX. asrın başlarında Has Muhammed Şirvânî ile Dağıstan'a yayılan Nakşibend tarikatı da, mahz Bağdâdî'nin Şirvanlı halifesi Kürdemîrî vasıtasıyla Şirvan'dan Dağıstan'a uzanan bir irfan hareketi oldu. Yani Şirvan Kafkasya'da tarihen bir ilim-irfan merkezi olmuştur.

A. Kayayev (ö. 1943) ve Z. Alieviç gibi Dağıstanlı araştırmacılar o dönemlerde maârif hareketinin Car ve Şirvan'dan Dağıstan'a doğru süratle yayıldığını iddia etseler de³⁵, XIX. asra gelince bunun aksi istikametinde bazı istisnalara da rastlamak mümkündür. Beyannamelerde Dağıstanın bazı medreselerinde – yazarak çoğaltılan kitapların- doğuya doğru yayıldığını da görmekteyiz. Kura mahalında Cınıklı İsa Efendi medresesinde yazılan kitapların Zakatala'nın Gıdır medresesine gönderilmesi bunun bir örneğidir. 1834 yılında yazılmış meşhur Hanefî fetva kitabı "الخلاصة/ el-Hülâsa" yazma kitabı bunlardan biridir.

Söylemek mümkün ki, artık XIX. asırda medreseler kendisinin zirve dönemini yaşamıştır. Çünkü bu dönemde bölgede maârifin gelişmesi için yön veren hadiseler meydana gelmiştir. İlim ve tahsil temayülleri medrese dışında da genişti. Şöyle ki artık, halk nezdinde anlaşılması kolay bir takım kitaplar talep edilmekteydi. Ona göre de ulema tarafından tercüme faaliyetleri ile birlikte, Arapça ve Farsça dillerini öğreten lügatler³⁶ tertib edilmekte, bölge insanının istifadesine uygun Türk dilinde kitaplar kale-

Этнополитическая и культурно-религиозная история дагестаноязычных народов Алазанской долины в XVI-XVIII вв., Махачкала 2012, s 86; Aynı zamanda Bkz: www.maarula.ru (15XII-2013.))

33 Goloda'dan etrafa yedi merkeze yazılmış Halil Bey'in meşhur mektupları edebî ciheti, uslubü ve tertibatı ile bunun bir örneğidir. (Bkz: 3KM КП-0050.)

34 Karabağ medreselerine yüz tutan Dağıstanlı ulema daha çok Farsça ve Türkçe'yi mükemmel öğrenmek için geliyorlardı. (Kayayev, a.g.e., s 116-118-126.)

35 Bkz: A. Kayayev/ Z. Alieviç, aynı eserler aynı yerler.

36 Farsçaya ait tertib edilmiş lügat için bkz. 3KM КП – 6620.

me alınmaktaydı. Abdussalam oğlu Muhammed Meskuri'nin “ زبدة الإسلام / Zübdetul-İslâm” eseri sırf böyle bir ihtiyacın neticesi olarak bölgede yazılmış ilk Türkçe ilmihal eserdir. Müellif eserin bu yönü hakkında giriş sözü olarak şöyle demektedir:

“Bazı dostlarım ve din kardeşlerim benden iltimas ettiler ki, arap lügatine kudretimiz yoktur. Türkî lafzile gerektir ki, bizim için bir muhtasar cemedesin. Dinî İslâm'ın usûlü ve furuu, farzlarını, sünnetlerini, edeplerini ve bunlara benzeyen meseleleri beyan edip bildirem. Ben dâhi onların iltimasını kabule vaki kıldıktan sonra Türkî lafzi ile bu risaleyi cem ettim...”³⁷

Müellifin şafiî mezhebinde hülasa şeklinde hazırladığı bu eseri Kafkasya'da Türkçe ile yazılmış ilmihal mahiyetinde ilk kitap hesab edebiliriz. Bir çok yerde kitabın çeşitli yazma nüshalarına rastlamak mümkündür. Eserin 1911 senesinde Timurhan Şura matbaasında basılması³⁸ bölgede kitaba olan talepten ileri geldiğini göstermektedir. Kitaba dair en son 1970 yılında³⁹ Yengiyanlı İbrahim Halil Efendizâde tarafından kaleme alınmış yazma nüshası yeni döneme kadar bölge insanının el kitabı gibi istifade edildiğinden haber vermektedir.

Medrese dili olan Arapçanın kolay anlaşılması için lügat çalışmalarına gelince, ulema tarafından sistematik hazırlanmış ve muayyen derecede ihtiyaca göre tertip edilen lügat kitapları yazılmaktaydı. İsmail b. Molla Camal el-Katrûhînin Mamrûh medresesinde hazırladığı “ بيان الصحاح / Beyânus-Sihâh” Arapça-Türkçe sözlüğü buna bir örnektir. Sözlük kitabı aslında İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) meşhur lügati olan “Lisanul-Arab” sistematığı gibi kelimelerin “sıhah” ekolüne göre dizayn edilerek, söz ve kelime köklerinin sonuncu harfini esas alarak babaştırılmıştır. İlk harfleri ise “fasıl” adı ile alfabe sırasına göre sıralanmıştır⁴⁰.

Belirtmek gerekir ki, bu lügat Türkçe'ye muvafık hazırlanmış olsa da, bölge insanına hizmet etmesi bakımından bazı sözler bölgede mevcut lehçeye göre verilmiştir. Mesela Arapçada “حقيبة / hakibetün” sözü “torba” demektir, ancak zikri geçen lügatte bu söz sakhurların dilinde “hebke”;

37 Eserin el yazması şahsi kütüphanemizde bulunmaktadır.

38 Bkz. 3KM КП – 6590.

39 Kitabın kâtibi hakkında şöyle yazılmıştır: “Hicri 22 Meherrem 1390, miladi 29 Şubat 1970 yıl. İbrahim Halil Efendizâde Yengiyani.” (Bkz. 3KM КП –6685)

40 Adı geçen lügat kitabının elimizde hal hazırda bir hissesi mevcut olup, tam bir kitap halinde Dağıstan yazma eserler kütüphanesinde sergilenmektedir.

“کتب / *katebun*” sözü “hörgüç” demektir, ancak lügatte yine sakhur dilinde “kaltah” ve sâir gibi verilmiştir.

Dibir Kadı adı ile tanınmış Hunzahlı Muhammed Şefi Azerbaycan medreselerinde Türkçe ve Farsçayı öğrendikten sonra⁴¹ bu iki dilin talim ve tadrîsini kolaylaştıran bir lügat kitabı hazırladı. Eserin tertip ve üslubu her iki dilin öğrenilmesine imkân verdiği için 365 sayfadan ibaret olan bu kitaba “جامع اللغتين لتعليم الأخوين / *Câmiul-lüğateyn li talimil-ahaveyn*” adını verdi. Ma'lum olmaktadır ki, eser, müellifin İran ve Turan coğrafyasına bir çok seyahatinden sonra kaleme alınmıştır. Kitaba verilen “İki kardeşin öğrenmesi için cem edilmiş iki lügat” manasında koyulan isim dikkat çekmektedir. Bu, ecdadın her fırsatta İslâm kardeşliğini ön planda tutan bağları tarihte örülmüş din anlayışını göstermektedir. Eser sayesinde XVIII. asrın ikinci yarısından sonra bölge medreselerinde bu iki dilin tahsili, aynı zamanda bu dillerde olan edebiyatın istifadesi daha genişlemiştir⁴².

Medreselerde tadrîs edilen derslere gelince, ma'lumdur ki, İslâm coğrafyasında ilimlerin tasniflendirilmesinde el-Harazmî, İbn Haldun, Ebu Hamid Gazzâlî ve Osmanlı medrese sisteminin tatbik ettikleri metotlardan istifade edilmiştir. Bölgedeki tahsil ocakları arasında bazı farklar olsa da, genel kaide olarak derslerin aşağıdaki gibi tasnif edilmesi Osmanlı medrese usûlüne muvafıktır. Buna göre dersleri aşağıdaki gibi gruplaştırmak mümkündür:

1) **Dil ilimleri;** Arapça esas derslerden olduğu için *gamer, bedi', beyân* ve *arûz* gibi dilin çeşitli konularını ihtiva etmekteydi.

2) **Mantık ve kelim ilimleri**

3) **Talim ilimleri ve bölümleri** (Hesap, astronomi, hikmet (felsefe), tıp, riyaziyyat, tarih, coğrafya, belâğât ves.)

4) **Dinî ilimler;** Kur'ân-ı Kerim, tecvit, fıkıh, tefsir, hadis vs.

Mantık ilminin tadrîsinde XIII. asır filozof âlim Esîruddin Eb-

41 Dibir Kadı İran ve Türkiye'ye de seyahatler ederek Türkçe ve Farsça öğrenimini geliştirdiği kaydedilmektedir. (Bkz. Kayayev, *a.g.e.*, s. 63.)

42 Bu gibi lügat çalışmaları Kafkasya'da yaşayan diğer dillerin mensupları arasında da devam etmiştir. Şöyle ki, Arapçanın anlaşılmasına kolaylık veren edebiyat ulema tarafından hazırlanmakta ve nüshaları el yazmaları şeklinde çoğaltılmaktaydı. Zeyd Efendi'nin (ö. 1882) Arapça-Lakca lügati buna örnektir ki, o, hazırladığı bu eserine “ياقوت الميقات / *Yâkutul-Mikât*” adını vermiştir.

heri'nin (ö. 663/1265) "*İsağuci*"si gibi kitapların tadrîsi ve ona yazılan serhler ve hâşiyeler en çok istifade edilen eserlerdir. Bu alanda bölgede yerli edebîyyattan da istifade edilmiştir. Kafkasya'lı âlim Numan b. Şeyh Sâid eş-Şîrvânî'nin "حاشية علي شرح إساقوجي / *Hâşiyetu ale şerh-i İsağuci*" hâşiyeye kitabı buna en güzel örnektir.⁴³ Bir diğer edebiyat Karabağlı âlim Mevlana Muhammed Emin b. Sadrul-İmam eş-Şîrvânî'nin yazdığı "جهة الوحدة / *Cihetul-vahde*" eseridir ki, kitap istisnasız her bir medresede okutulmuştur.⁴⁴ Eser bu coğrafyada mantık alanında "ملا اغلي / *Molla Ağlı* / (Molla-aklı)" gibi tanınmış ve bu isimle meşhurlaşmıştır. Dönemin en önemli ve kıymetli edebiyatı olması bakımından talebeler bile bu kitabı kendi elleri ile hüsn-i hatla yazıp çoğaltarak birbirlerine hediye kitap gibi bağışlamışlardır.⁴⁵

Bu mantık eserin aynı zamanda Dağıstan medreselerinde tadrîs edilmesi Goloda'nın mantık ve felsefe âlimlerinden Molla Muhammed Efendi'nin adı ile bağlıdır.⁴⁶ Dağıstan'da bunun tadrîsinin gelişmesi ise Sugraklı âlim Mehdi Muhammed'in büyük emeği olmuştur. Onun bu alanda yazdığı "تمهيد العلوم / *Temhîdu-l Ulûm*" adlı eseri uzun müddet bu coğrafyada tadrîs edilmiştir.

Tıp alanında çeşitli eserlerden istifade edilse de, 1136/ 1723 yılında Rahmekulu Efendi'nin⁴⁷ Arapçaya tercüme ettiği "تحفة المؤمنين / *Tuhfetu'l-Mu'minîn*" eseri⁴⁸ kitapların en güzeli olarak tanınmış ve okutulmuştur. Eserin çeşitli konuları küçük hacimli kitaplar ve risaleler halinde tertib edilerek uzun müddet tebabette el kitabı gibi istifade edilmiştir.

43 Bkz: ЗКМ КП – 240.

44 Muhammed Efendi'nin "جهة الوحدة / *Cihetul-Vahde*" eseri aslında mantık ilmî ile meşgul olmuş alimlerin derin müzakerelerine sebep olmuştur. Bazı alimler bu eserdeki fikirleri tenkid eden yazılar yazarken, bazı ulema da Muhammed Efendi'nin mülahazalarını destekleyen mahiyette yazılar kaleme almışlar. Dağıstan'ın ilk mantıkçı âlimlerinden Kurban Ali Ahalçi kitaba karşı ilk tenkidi yazılar yazan alimdir. (Bkz: Kayayev, a.g.e., s. 128.)

45 Bkz: ЗКМ КП – 6569.

46 Х. З. Алиевич, a.g.e., s 89-129.

47 Rahmekulu Efendi Samurlu bir alim olup, tebabet ilmini Azerbaycan ve İran medreselerinde öğrenmiştir.

48 "تحفة المؤمنين / *Tuhfetul-Mü'minîn*" eseri XVII. asırda İran saray hekimlerinden Muhammed Mü'min Hüseyini Tankubuni tarafından Şah Süleyman (1666-1694) adına yazılmıştır. Eser Turan coğrafyasında çok meşhur olduğu için Arapça ve Türkçe'ye de tercüme edilmiş, 1850-1867 yıllarında İran'da üç defa basılmıştır. Fransız rahibi Ange de la Brosse tarafından Latin diline tercüme edilerek Paris'te "Pharmacopoea Persica" adı ile basılmıştır.

Coğrafya fenninin tadrîsinde ise, Mamrûh medresesini örnek vermek kâfidir. Burada tadrîs edilen coğrafi eserlerden biri Rıdvan b. Abdullah Elcani'nin “عمدة أولي النهي و العرفان في علم الميقات / *Umdetu ulin-nuhe vel-irfan fi ilmil-mikâti*” kitabıdır. Ancak her şeyden önce bu medrese müderrislerinden Hüseyin Efendi b. Ramazana ait coğrafya ve astronomi çalışmaları, ona ait hesaplamalar burada tadrîsin seviyesini göstermektedir.

Medreselerde tadrîs edilen kitaplar her hangi bir hâkim güç tarafından gösterilen “buyruk talim” ve ya dar terkipli (o dönem için) sabit bir medrese müfredatının tatbik edildiği iddia edilemez. Ancak ilim ehli tarafından mevcut toplumsal şartların ve meydana gelen sosyal siyasî hadiselerin gidişatı nazar dikkate alınarak “orta yol” bir tadrîs faaliyeti yürütüldüğünü müşahede edebiliriz. Buna göre tadrîs faaliyetinde akide olarak Ehl-i Sünnet, Mâtüridî ve Eş'ârî prensipleri, mezhep olarak Şafiî ve Hanefî kaynakları, tarikat/tasavvuf olarak da Nakşibendî esasları talim edilmekteydi.

IV. Medresede Tadrîs Usûlü ve Metodu

İster medrese tadrîsinde, ister ferdi olarak âlimlerin yanında tahsil almak belirli bir sisteme tabi olmakla mümkün idi. Bir kaç aşamadan geçmekle belirlenmiş otuza yakın ders vesâitini bazen mütalaa yolu ile, ancak daha çok hıfz etmek lazım idi. Aynı zamanda yazarak öğrenmek de bilgiye ulaşma aracı olarak görülmüştür. Tadrîs usûlünde esasen aşağıdaki gibi bir hiyerarşiye riayet edilmekteydi:

- a) Kur'ân-ı Kerim
- b) Arapça
- c) Mantık
- d) Dînî ilimler

Kaynaklardan ma'lum olmaktadır ki,⁴⁹ ilim tahsilinde gösterilen bu sıraya riayet etmek şart idi. Her şeyden önce Kur'ân öğretilmekte, tecvit kâideleri ve çeşitli kırâat usûlleri talim edilmekteydi. Eğer talebe muvafak olursa bu talim Kur'ân'ın hıfzı ile tamamlanmaktaydı. Osman Efendi Sakhurî'nin belirttiğine göre Hâfız-ı Kur'ân olmanın bazen âdetten sayıldığı zamanlar da oluyordu.⁵⁰

49 Bkz. Baginî, *a.g.e.*, s 513-514.

50 Osman Efendi Sakhurî, *Tuhfetu-l Ahabî-l Halîdiyye*, Timurhanşura: 1914, s 191.

Bu sırada ilmihal gibi temel dînî bilgiler mahiyetinde bir kitap olarak, çoğu zaman da “المختصر الصغير / *el-Muhtasaru-s Sağîr*” kitabından iman ve İslâmın şartları ezberlenip, dînî-hükümler hakkında genel bilgi elde edilmekteydi.

Bundan sonra köklü bir Arapça eğitimi gelmekteydi. Arapça'nın tadrîsine gelince “تصريف الزنجاني / *Tesrifu-z Zencani*”den başlayarak sırası ile “مائة عامل / *Mietu Amil*”, “الأتموزج / *el-Enmûzec*”, “شرح المراح / *Şerhu-l Merâh*”, “شرح الشافية / *Şerhu-ş Şâfiye*” ve “الفوائد الضيائية / *el-Fevâidu-z Ziyâiyye*”de dâhil olmakla sarf ve nahiv ilmi (Arapça) hakkında tam tasavvur elde edilmekte, hatta Şuayb Efendi'nin kaydettiğine göre bu aşamada talebe artık sorulan sorular karşısında serbest cevap vermekte ve şifâhî olarak kendisini ifade etmekteydi.⁵¹

Arapçayı mükemmel öğrenmiş bir talebe için artık Arapça yazılı her türlü vesaitten istifade ede bilirdi. Ona göre de daha dînî ilimlerle tanışmadan önce bu aşamada tefekkürün doğru dürüst gelişmesi, tasdik ve tekzib metotlarının öğrenilmesi, idrak etme melekesi ile de hakikatin elde edilmesi zaruriydi. Bu sebeble sıradaki tadrîsat mantıkla devam etmekteydi. Öncelikle “إيساغوجي / *İsagûci*” ve “نعمان / *Numan*” şerhleri ile birlikte tadrîs edilirdi. Sonra “المعان / *el-Meân*”, “البيان / *el-Beyân*”, “العصديية / *el- Adûdiy-ye*”, “شرح العقائد / *Şerhu-l Akâid*” sırası ile okutulur ve artık dînî ilimlerin derin ve teferrüatı ile öyrenilmesine kapı açılırdı. Fıkhın tadrîsi “تحفة المحتاج علي / *Tuhfetu-l Muhtâc ale Şerhi-l Minhâc*” kitabı ile ve aynı zamanda “Usûl-i Fıkıhta “شرح جمع الجوامع / *Şerhu Cem'i-l Cevâmî*” kitabının tadrîsi ile yerine yetirilirdi. Tefsir ilminde daha çok “تفسير الجلالين / *Celaleyn tefsiri*”, Hadis üzere de en meşhur hadis kaynaklarından istifade edilmekteydi.

Bu arefede her hangi bir konu üzerinde farklı düşüncelerin karşılıklı müdafaa sanatı olan *münazara ilmi* de tadrîs edilmiştir. Aslında İslâm felsefesinde Yunan felsefesinden alınan “dialektik”e “cedel” adı verilmiş, delile karşı delille cevap vererek müzakere ederken kendi fikrini müdafaa etmektir. Bu metot bazen karşı tarafı meyus eden tarzda olduğu için İslâm mütefekkirleri bu fennin sistemini daha da yumuşatarak “*İlm-i Âdâb-ı Münâzara*” yani “münazara ilminin edebî” adında faydalı bir ilim dalı elde ettiler.

Bu kitaplar sırası ile öğrenilmekteydi. Tadrîs belli bir yaş haddi ile

51 Baginî, a.g.e., s 514.

sınırlı değildi. Her alan için tayin edilmiş çeşitli edebiyattan istifade imkanı da ek olarak okumak için tavsiye edilmekteydi. Tedrîs ve talimini bu yolla tamamlayanlar zâhirî ilimleri öğrenmiş hesab edilmekteydi, bundan sonra her hangi bir medresede müderris vazifesi verilebilirdi. Örneğin Şuayb Efendi Baginî 1890 senesinde Carda tahsilini tamamladıktan sonra Sambur mahalının Sakhur köy medresesine müderris tayin edilmişti.⁵²

V. Maârif Dili - Arapça

Bu dönem için diğerlerinde olduğu gibi Kafkasya müslümanları arasında da maârif dili Arapça idi. Bu dil tedrîsin ve bütün ilimlerin başlangıcı hesab edilmiş ve iki çizgide, morfoloji (sarf) ve sintaksis (nahiv) kısımlarına ayrılarak öğretilmiştir. Medreselerde en çok istifade edilen, yazılarak çoğaltılan ve okunan kitaplar sarf ve nahiv eserleri olmuştur. Bu alanda tanınmış en meşhur eserlerle birlikte Se`iduddin Sadullah el-Berdei gibi ülke içerisinde tanınmış ulemanın kaleme aldığı kitaplar da okutulmuştur.⁵³

Bölgede Arapçayı incelikleri ile bilen bir hayli âlim olmuştur. Musa b. Ömer Katehî, onun üstadı Talalı Molla Ramazan b. Muhammed⁵⁴, Golodalı Molla Muhammed, Golodalı Molla Mehdi b. Ahmed, Hâfız Hacı Kurban Efendi Meşleşî, Süleyman b. Ali b. Allahverdi Gıdırî, Suvagilli Hatem Efendi, Herov b. Mikayıl, Alibey b. Nur Muhammed b. Aliabadî ve sâir âlimler sarf ve nahiv alanında müstakil eserler meydana getirmiş, müdavimlerin kolay istifade imkânları için nazarî talim vasıtaları yazmışlardır. Bu eserlerden bazılarını sayarsak müellifleri ile birlikte aşağıdaki gibi göstermek olur:

52 Baginî, *a.g.e.*, s 514.

53 Berde'î'nin " حدائق الدقائق في شرح رسالة علامة الحقائق / *Hadâiku'd-Dakâik fi Şerhi Risaleti Alameti'l-Hakâik*" adındaki eser "Alametü-l Hakâik" eserinin şerhi olup, Arapça gramer ve dil felsefesi esasında tertib edilmiştir. Eserin el yazması Muhammed b. Hacı Urdaş ed-Dağstani el-Andeli el-Kolavi tarafından kaleme alınmıştır. Kitap, Dağstanlı Muhammed Mirza el-Çuhî el-Movravi tarafından basılması tavsiye edilmiş, Sankpetersburk'ta 1904 yılında haziran ayının onunda Sankpetersburk nazaret/sansür kurulunun izni ile basılmıştır. Kitabın bir sıra elyazma nüshaları da mevcuttur. Muhammed b. Karabaği tarafından yazılmış elyazma nüshası için bkz. 3KM КП-53.

Aynı zamanda Ağdaş tarih Diyarşinaslık Müzesinde hicri 1336 (miladi 1920) yılında Müsüllü Mahmud kızı Tükezbân tarafından Müsüllü oğlu İsayâ vakfedilmiş bir nüshası mevcut olup, kitabın vakfiyyesinde "Ebedi olarak satıla bilmeyeceği, hibe yolu ile de bağışlanamayacağı, heç kimseye miras kalamayacağı" kaydedilmiştir.

54 Bu alim, aslen Nuha'lıdır.

1) Golodalı Molla Muhammedin “التصريف / *et-Tasrif*”⁵⁵, 2) Mehdi b. Ahmed Golodinin “جمع القوائد / *Cemu'l-Kavâid*”i, 3) Musa b. Ömer Katehinin “امثلة مختلفة / *Emsiletün Muhtelife*” 4) Kurban Efendi Meşleş’inin “امثلة / *Emsile*” ve “التصريف / *et-Tasrif*”, 5) Herov b. Mikayil’in “التصريف / *et-Tasrif*”, Alibey b. Nur Muhammed b. Aliabadi’nin “الرسالة / *er-Risale*”⁵⁶ ve sair.

Medreselerde Arapça, fenlerin ilkin basamağını teşkil etmekteydi. Talebeler bu ilmî bütün ilimlerin anahtarı gibi öğrenmeye çalışmış, diğer ilimleri benimsemek için bu dili mükemmel öğrenmeleri şart olmuştur. Ulema da aynı zamanda Arapçayı tahsilde kâmilliğin şartı gibi göstermiş, bu hakta nasîhat içeren ifadeler kaydetmişlerdir. Bunlardan biri Suvagilli nahiv âlimi Hatem Efendi b. Ahmede ait aşağıdaki manzumedir:

لَقَدْ صَنَّفُوا فِي النَّحْوِ كُتُبًا كَثِيرَةً *** فَلَيْسَ -لَعْمَرِي- وَاحِدٌ مِثْلَ الْكَافِيَةِ
عَلَيْكَ بِتَكَرُّرِ الْكَافِيَةِ وَحِفْظِهَا *** فِي النَّحْوِ هَذِهِ النَّسْخَةُ لَكَ كَافِيَةٌ
مَا أَبْصَرْتُ عَيْنِي مِثْلَ الْكَافِيَةِ *** مَجْمُوعُهَا لِدَوِي الْمَارِبِ شَافِيَةٌ
يَا طَالِبَ الْإِعْرَابِ لَازِمٌ حِفْظُهَا *** وَاعْلَمْ يَقِينًا أَنَّهَا لَكَ كَافِيَةٌ.

Nahiv ilminde çok kitap tasnif ettiler. Ömrüme yemin olsun ki, (Hayatıma and olsun!) “Kâfiye”⁵⁷ gibisi yoktur. Sen onu (Kâfiyeyi) çokca tekrarlar ve hıfz et, Nahiv ilminde bu nüsha sene kifayet eder. Gözlerim “Kâfiye” gibi bir kitab görmedi. Arzu edenler için onun tamamı “Şâfiye”⁵⁸ vardır. Ey irab⁵⁹ talibi, senin onları hıfz etmen gerek. İyi bil ki, o sene kâfidir.

Arapçaya olan âşinâlık halkın ekser kesimlerinde yüksek olmuştur. Mektuplar da bu dilde yazılmış, onları tasdik eden mühürlere bile yine Arapça ifadeler kazınmıştı. Dönemin tefekkür ve dünya görüşünü de aksettiren mektuplarda edebî dilin ince üslubundan ustalıkla istifade edilmekteydi. Onlardan bir örnek İmam Şamil’in şu mektubudur:

...إنه من أمير المؤمنين شامل إلي من هو بمنزلة قرّة عينه الكريم دانيال سلطان سلام كثير عليكم ، فبعد

“Müminlerin Emiri Şâmil’den gözümün nuru olan cömert Sultan

55 3KM КП – 6534.

56 3KM КП – 6596

57 İbn Hâcib’in (ö. 646/1249) nahve dair muhtasar eseri.

58 İbn Hâcib sarfa dair geniş malumatları *Şâfiye* eserinde cem etmiştir.

59 Kelime sonluklarının hareketlerinin ve harflerinin değişmesine verilen isimdir.

*Danyala! Size çok selam olsun!...*⁶⁰

Mektuplaşmalar bölge idarecilerinin komşu müslüman devletlerle olduğu gibi, Çarlık Rusya'sının ve aynı zamanda Gürcü knyazları ile olan yazışmalar da, her iki taraf arasında Arapça yürütülmüştür. Bölge için gerek Gürcü, gerek Çar Rusiyası tarafından gelen mektup ve beyannamelerin Arapça olması buradaki mevcut medeniyetin seviyesinden haber vermektedir. Belirtmek gerekir ki, yazılan mektuplarda yüksek edebî üslupla birlikte güzel hattatlık örnekleri de dikkat çekmektedir.⁶¹ Aynı zamanda âşıklar bile kendi şiirlerinde Arapçanın zenginliklerinden istifade etmekte, derin manalar ihtiva eden ifadeleri Arapça söylemekteydiler. Onlardan bu dilin her bir harfine şiir yazanlar da olmuştur. Aşık Hüseyin Meşleşî'nin (?-1919) "*Elife benziyorsun*" şiiri buna örnektir.⁶² O, bu şiirin her bir beytini arap harflerinden birine hasretmiştir

Hususen belirtmek gerekir ki, mürşid-i kâmil şeyhler ve onların halifeleri yine bu dilde kitaplar kaleme almış, kaside ve mersiyeler yazarken bu dilden ustalıkla istifade etmişlerdir. Osman es-Sakhurî'nin "تحفة الأحباب / *Tuhfetul-Ahbâb*", Şueyb Efendi'nin "طبقات / *Tabakât*"¹, "قلائد جواهر الأعجم في سير / *Kalâidu Cevâhiri-l E'cam fi Siyeri Seyyidi'l-Enam*"¹, "زيدة الاخبار / *Zübdetül-Ahbâr*" "التخميس / *et-Tahmis*"¹, "الفريدة الخمسة / *el-Feridetül-Müham-mese*"¹si, "المرثية في حق التلالي حين انتقل الي دار القبور / *el-Mersiyeye fi Hakki't-Talali hine İntekale ile Dâri'l-Kubur*"^u, Cemaleddin Gumuği'nin "الأداب المرضية / *el-Adabü'l-Marziyye*"¹si ve sâir kitapları saymak mümkündür.

Örneklerden de görülmektedir ki, edebî dil gibi hâkim konumda olacak kadar Arapçaya âşinâlık hiss olunmaktadır. Çünkü bu dönemde Kafkasya'nın ekser hissesinde Kur'ân diline olan teveccüh büyük ölçüde kendini göstermekteydi. Arapça söylenen beytler halk nezdinde en mu-teber şiir hesab edilmekteydi. Mesela, Ali Efendi Gazigumuği'nin⁶³ (ö.

60 3KM КП -5845.

61 3KM КП - 6037; 3KM КП - 6021; 3KM КП - 6033.

62 Harun İbrahimov, *Sakhur Dilinin Edebiyatı*, (Mahaçkala: 2012), s 234. Belirtmek gerekir ki, Arap alfabesinin her bir harfine bir beyt hasredilmiş bu "*Elife Benziyorsun*" şiiri derin araştırma talebine ihtiyacı olan bir şiirdir. Aşık Hüseyin Meşleşî'nin onu Sakhur dilinde yazdığı kaydedilir. Ancak diğer taraftan şiir aynı dönemlerde yaşamış ve aynı tarihte dünyadan göçmüş Molla Cuma'ya (ö. 1920) da aid edilmektedir. Bkz. Molla Cuma, *Eserleri*, Şark-Garp Neşriyatı, (Bakü: 2006), s 273.

63 Ataları Gürcü olan Gazigumuğlu Ali Efendi Arap edebiyatını mükemmel bilen edip ve şair olup, II. Surhay Han'ın özel kâtibidir. O, Fetelihan'a yazdıkları mektuplarla meş-

1828) yolunu kesen “Molla” Kurban lakaplı bir ayyaş onu medh edecek bir şiir söylemesini teled edip ve eğer okumazsa onu bırakmayacağını bildirir. Çaresiz kalan Ali Efendi sarhoşu yola getirmek için ona bedaheten iki mısralık bu arabça şiiri söyler:

الناس شتّى فمنهم سهل كعليّ *** و منهم ناقص كمالاً قربان

İnsanlar farklı farklıdır. Onlardan kimisi Ali gibi yumşak, Molla Kurban gibiler de eksikdir.

Bölge insanının maâriflenmesinde Arapçanın hususi rolü olmuş, örneklerden de görüldüyü gibi medrese ehli yüksek seviyede onun talim ve tederîsi ile meşgul olmuşlardır. Bunun neticesidir ki, meşhur Rus şarkiyatçısı Bartold bölge hakkında şöyle demektedir:

“Hiç bir gayr-i arab ülkesinde arap dili ve edebiyatı XX. asrın ortalarında bu tür tam canlılığını koruyamamıştır.”⁶⁴

Sonuç

XIX. Asırda Şirvan (Azerbaycan)dan Kafkasya'ya yayılan Nakşibendîlik medrese ile olan iç-içe bulunma özelliğini burada tezahür ettirmiş, günümüz İslâm literatürüne ve ilmî çevrelere daha ma'lum olmayan âlimler yetişmesine ve bir dizi eserlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu da sistemli esaslara bağlı medrese faaliyetleri ile mümkün olmuştur. Bu dönem ilmi faaliyetler neticesinde bölge insanı entelektüel seviye kazanmakla birlikte civarda bulunan Hıristiyan komşular arasında da seçilmekteydi. Bir diğer husus ise, başta Çar Rusiyası olmakla diğer Hıristiyan topluluk ve devletler bile bölge idarecileri ile yazışmalarda hüs-n-i hatla Arapça anlaşmışlardır.

Tederîs edilen derslerin mahiyetine nazar etsek şöyle bir neticeye varabiliriz ki, derslerin muayyen plan ve program çerçevesinde ve sistemli tederîsi, kitapların metin, şerh ve hâşiyelerle bir-birini tamamlayıcı tarzda tederis edilmiştir. Dersler, kitaplar, müfredat arasında olduğu gibi talebe ve müderrislerin düşünce ve fikri temayülleri arasında da bütünlük ve paralellik olduğunu gösterir. Neticede bölgeye getirilen en meşhur edebiyata yetişen yerli ulema tarafından şerhler, haşiyeler yazılarak tederisatta tercih edilmiş, bazen de alanında müstakil olarak telif edilen eser-

hurdu. (Bkz. Kayayev, a.g.e., s 62.)

64 В. Бартолд, a.g.e., s. 417-418.

ler medreselerde bizzat okutulmuştur. Yukarıda zikri geçenler de içinde olmakla tüm bu eserler ve bölge uleması bir kültürel miras olarak ciddi araştırma alanı teşkil etmektedir.

Biyografi ma'lumatlarına göre dersler, ekser itibariyle medreselerde tadrîs edilmekteydi. Bazı âlimler medrese dışında, evlerinde ve ya nerede etrafına yığılsalar orada ders faaliyeti ile meşgul olurdu. Bazen de ferdî olarak talebeleri ile mütalaa etmekte, onların ihtiyacı olan kitapları yazıp onlara takdim edecek kadar kadirşinas davranırlardı. Ulemadan Talalı Kurban Efendi, Hacı Osman Efendi b. İsmail Muslağî, Ebu Bekir b. Abduleziz Muslağî, Molla Bayram b. Adışirin Şotavarî, Hâfız Kurban Efendi, Gorağanlı Mahmud Efendi, Hâfız Kurban Efendi Meşleşî vs. gibi âlimlerin medrese dışında da faaliyetleri bir ahlak hareketına dönüşmüş, özellikle bu dönem için Rus zulmü karşısında İslâm âleminin yardımcılarından mahrum kalmış Kafkasya'nın mücadelesini oluşturan bir dinamizm meydana getirmiştir. Netice itibariyle Çar Rusya'sı gibi bir güçle yirmi beş sene mücadele azmi gösteren Şamil hareketinin dinamizmini de mahz bu irfan hareketi tek başına yürütmekteydi.

Kaynakça

Ahmed Niyazov, “*Danyal Sultan'ın Ehli-Beyt sevgisi*”, *İRFAN İctimai Fikir Dergisi*, Bakü, (Noyabr 2013), No: 8.

Ali Kayayev, *Terâcim-i Ulema-i Dağıstân*, (Ankara: 2012).

Harun İbrahimov, *Sakhur Dilinin Edebiyatı*, (Mahaçkala: 2012).

Hasan Efendi Kurevî el-Kadarî ed-Dağıstanî, “*Dîvanul-Memnûn*”, (Timurhanşura: 1913).

Mehmet Rihtım – Fariz Halilli, *Mevlânâ İsmayıl Sirâceddin Şirvânî*, (Bakü: 2011).

Molla Cuma, *Eserleri*, Şark-Garp Neşriyatı, (Bakü: 2006).

Osman Efendi Sakhurî, *Tuhfetu-l Ahbabı-l Halîdiyye*, (Timurhanşura: 1914).

Saiduddin Berdeî, “*Hadâiku-d Dakaik fi Şerhi Risaleti Alame-til-Hakâik*” (Petersburg, 1904).

Şueyb b. İdris el-Baginî, *et-Tabakâtul-Hâcegân en-Nakşibendîyye ve*

Sâdâtil-Meşâyihil-Halîdiyyel-Mahmudiyye, (Dimaşk: 1996).

Veli Hulufu, *Car Döyüşleri Salnamesi*, (Bakü: Azərbaycan Devlet İlmî Araştırma Enstitüsü Neşri, 1934).

А. И. Фонн Плотто, *Природа и люди Закатльского округа*, Сборник сведений о кавказских горцах (ССКГ), (Тифлис: 1869).

Василий Владимирович Бартолд, *“Дагестан”*, Сочинения, Т. I-IX. М. Дербент. 1963-1977.

Габуниа З.М., *Генерал Услар и Кавказские языки*, Эхо Кавказа, No 1. 1992.

Игнáтий Юлиáнович Крачковский, *Сочинения*, т. 6, М. Л. 1960.

Халаев Захид Алиевич, *Этнополитическая и культурно-религиозная история дагестаноязычных народов Алазанской долины в XVI- XVIII вв.*, Махачкала 2012.

www.maarulal.ru (15XII-2013.)